

Schets van een antropologie van ouderen

Tellen op leeftijd

De fysica toont de verborgen wetten van natuurverschijnselen, de geologie de onderliggende structuur van landschappen en vegetaties, de taalkunde de onbewuste regels van het spreken, en de geneeskunde de onzichtbare oorzaken van ziekte en de fysieke beperkingen van het mens-zijn. Culturele

antropologie heeft met dergelijke onderzoekstradities gemeen dat zij de verborgen eigenschappen van 'de werkelijkheid' tracht te ontdekken. Het dominerende uitgangspunt van de culturele antropologie is daarbij dat de menselijke werkelijkheid per definitie 'cultureel' is, dat niets in het menselijk domein zich aan dat cultuur-zijn kan onttrekken. Hoogleraar Sjaak van der Geest licht met onderzoek onder ouderen zes belangrijke aspecten en de onderzoeksmethode van de culturele antropologie toe. Een schetst van wat de bijdrage ervan kan zijn aan de kennis van het ouder worden.

Cultureel perspectief - Een van de belangrijkste taken die de antropologie zichzelf heeft gesteld is het blootleggen van de verborgen vooronderstellingen over de werkelijkheid in het menselijk doen en denken. Bij nadere bestudering blijken zelfs de meest 'concrete' en 'natuurlijke' objecten tevens van culturele maakelij te zijn, evenzeer uit ideeën en waarden van betreffende groepen te zijn samengesteld.

Een voorbeeld: de vraag naar en de consumptie van goederen lijkt op het eerste gezicht een duidelijk en onproblematisch materieel verschijnsel. Voedsel voedt, huizen bieden onderdak, kleding beschermt en wasmachines wassen. Antropologen betogen echter dat er meer met consumptie aan de hand is, dat zij zelfs onbegrijpelijk wordt als we ons tot de fysieke eigenschappen van goederen beperken. Onbegrijpelijk wordt bijvoorbeeld waar-

om mensen bepaalde producten wel en andere niet eten, waarom ze op bepaalde tijden eten, op bepaalde plaatsen, op bepaalde wijzen, met bepaalde mensen, enzovoort. De voedingswaarde van olie-bollen brengt ons niet veel verder als we ons afvragen hoe het komt dat zoveel Nederlanders op oudejaarsavond daar trek in hebben.

Ook leeftijd is zo'n op het eerste gezicht onproblematisch, fysiek verschijnsel. Hoe oud iemand is, kan eenvoudig worden gemeten en in getallen, kalenderjaren, uitgedrukt. Maar we weten nog maar heel weinig als we alleen zijn leeftijd in kwantitatieve zin kennen. Cijfers zeggen meer en minder dan ze beloven.

'Minder', omdat zij niet echt bewijzen of een persoon nu oud is of niet. Terecht zegt de volkswijsheid dat een mens zo oud is als hij zich voelt. Tegelijkertijd echter overschrijden cijfers, zoals aantallen kalenderjaren, hun eigen be-

scheiden kwantitatieve pretenties. De getallen 50 en 65 jaar hebben een bijzondere, culturele betekenis in onze maatschappij.

In onze cijfer-cultuur gaan zeker cijfers die op jaren betrekking hebben zwanger van sociale implicaties, culturele waarden en persoonlijke emoties. Ze zijn zelden zo zakelijk als ze lijken. Soms worden ze trots getoond, soms angstvallig verborgen. In lang niet alle culturen is dat zo.

In het Ghanese dorp waar ik onderzoek deed onder ouderen, was de vraag naar iemands preciese leeftijd meestal zinloos. De persoon wist het niet en zei voor het gemak maar een mooi afgerond getal, bijvoorbeeld honderd. Of iemand oud was, bleek niet uit het zorgvuldig tellen van de jaren van zijn leven, maar uit het respect dat hij ontving, uit zijn gedrag, uit de levenswijsheid die hij ten toon spreidde. 'Honderd' was niet het resultaat van tellen, maar een titel van iemand die 'telde'.

Contextualisering - Hoe weten we dat iemand telt? Dat blijkt uit de context. Met 'contextualisering' wordt iets volstrekt banaals bedoeld, namelijk dat een gebeurtenis, een voorwerp, een gedachte, een woord, kortom 'iets', slechts begrepen wordt in zijn context. In de Westerse cultuur is *wetenschap* steeds meer *de-contextualisering* gaan inhouden: verschijnselen uit hun context halen en in afzondering bestuderen. De belangrijkste vorderingen in ons kennen en de grootste wetenschappelijke successen zijn waarschijnlijk 'buiten-context' tot stand gekomen: in laboratoria, bibliotheken en op 'zolderkamertjes'. Klinisch onderzoek is een sprekend voorbeeld van deze 'de-contextualiserende' benadering.

Van de antropoloog wordt dus iets gevraagd wat in wetenschappelijke kringen ongebruikelijk is geworden, namelijk de dingen *in hun context* zien. Dat komt neer op 'gewoon' kijken en begrijpen, zoals 'gewone mensen' altijd al doen, spontaan, zelfs zonder het te beseffen; een kind leert het spelenderwijs. Waarom zou een antropoloog de context zo moeten benadrukken als we dat al

'van nature' doen? Mensen die elkaars context kennen, begrijpen elkaars woorden en gebaren; zo behoren ze tot dezelfde cultuur. Misverstanden ontstaan als de context niet bekend is, bijvoorbeeld omdat de ander tot een andere cultuur of maatschappelijke groep behoort. De antropoloog die zich interesseert voor ouderen tracht ideeën en gedragingen die betrekking hebben op ouderworden in een zo breed mogelijke context te zien (Holmes & Holmes 1995). In levende situaties blijkt pas wat oud-zijn betekent, voor de betrokkenen zelf en voor hun omgeving, hoe zij anderen bejegenen en zelf door anderen behandeld worden. Informatie die ons los van deze context bereikt, op een stukje papier of in een formeel interview, is veel minder mededeelzaam over het leven van ouderen dan wat men direct in de 'natuurlijke' context kan waarnemen. Tijdens onderzoek in Ghana werd mij vaak verzekerd dat ouderen gerespecteerd worden vanwege hun hoge leeftijd en levenswijsheid en dat jongeren hun voortdurend om raad vragen. De bredere context, die van het dagelijks leven, leerde mij echter dat ouderen hoogst zelden door jongeren benaderd worden voor advies. Logen deze jongeren toen ze mij vertelden dat ze de ouderen vaak om raad vroegen? Of wat bedoelden ze?

Interpretatie - Ooit trachtten de antropologen culturele verschijnselen in navolging van en op dezelfde wijze als de natuurwetenschap te verklaren: door het opsporen van regelmatigheden die na veel experimenteren tot wetten met een voorspellende kracht verheven werden. Die ambitie is nu vrijwel uitgestorven. Een antropoloog is nu al blij als hij in staat is te begrijpen wat mensen om hem heen doen en zeggen, en als hij zijn interpretatie, zijn inzicht, kan opschrijven op een manier die ook voor andere buitenstaanders begrijpelijk is.

Mijn poging om te begrijpen wat de Ghanese jongeren bedoelden toen ze beweerden vaak met ouderen te praten is een goed voorbeeld van interpretatie. Na enige tijd begon ik te begrijpen dat ze daarmee wilden zeggen dat ze eerbied hadden voor oude mensen. Mij hadden ze duidelijk willen maken hoe het eigenlijk hoorde.

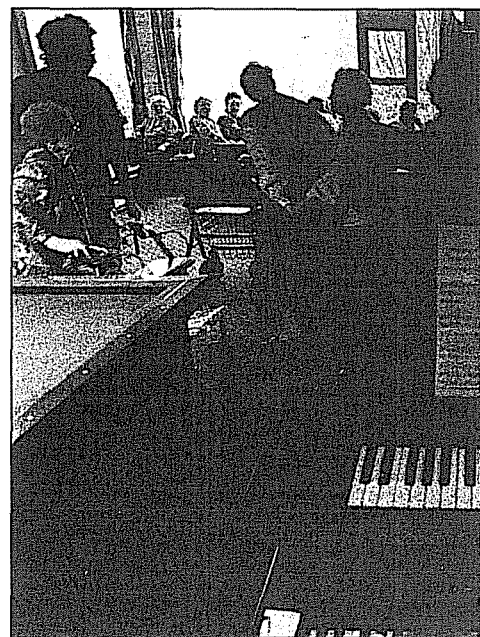
'Emic en etic' - Het gaat de antropoloog om de ideeën van de betrokkenen zelf: hoe zien zij hun situatie;

wat denken de jongeren over de ouderen; en andersom, wat is de houding van de familie tegenover haar oude, onproductieve leden? Van Malinowski, een van de grondleggers van de antropologie, zijn de gevleugelde woorden die de essentie van het antropologisch veldwerk schetsen: 'to grasp the native's point of view'.

Met een term ontleend aan de linguïstiek wordt de visie van die insiders wel aangeduid met *emic*. Voor de buitenstaander, die de antropoloog bijna altijd is, is het emic perspectief echter nooit ten volle bereikbaar. Hij zal er nooit geheel in slagen zich de manier van kijken en voelen van de insiders eigen te maken.

Bovendien is dat ook niet zijn bedoeling, het is zijn strategie tegelijkertijd de visie van de buitenstaander vast te houden, het *etic* perspectief. Want in het afstand houden is men in staat dingen op te merken die voor de insider zo vanzelfsprekend zijn geworden dat hij ze niet meer waarneemt.

Oude mensen in onze maatschappij zeggen dat ze hun kinderen niet tot last willen zijn. Dat is moeilijk te begrijpen voor een vreemdeling, voor wie het vanzelfsprekend is dat kinderen de zorg voor hun ouders op zich nemen. Een Indiase antropoloog die onderzoek deed

In de alledaagse context blijkt pas wat oud-zijn betekent.

in een Nederlands verpleeghuis dacht aanvankelijk dat de oude mensen hem wat op de mouw speldden toen ze zeiden dat ze liever in het verpleeghuis woonden dan bij hun kinderen.

Langzamerhand begon hij echter te begrijpen wat ze bedoelden. Zelfstandigheid, een van de hoogste waarden binnen de Nederlandse cultuur, stond voor hen voorop. Nu zij hulpbehoevend geworden waren, dachten zij hun gevoel van zelfstandigheid beter te kunnen handhaven in een zakelijke relatie met professionele verzorgers dan in een door emotie gekleurde afhankelijkheid van een van hun kinderen. Bovendien vreesden zij hun goede relatie met de kinderen op het spel te zetten als zij voor praktische zaken van hen afhankelijk werden.

De Indiase onderzoeker pendelde voortdurend tussen twee posities. Wat hem als outsider verbaasde en onwaarschijnlijk leek, spoorde hem als insider aan tot een verkenning van de belevingswereld van de betrokkenen zelf.

Vergelijking - Ook in het vergelijkend aspect van de antropologische benadering is er een cruciaal verschil met de natuurwetenschappelijke traditie die streeft naar een gecontroleerde vergelijking. Als men twee volstrekt identieke populaties selecteert en in één ervan een experiment uitvoert, dan kan men het effect van dat experiment nauwkeurig meten als men daarna de twee populaties opnieuw met elkaar vergelijkt.

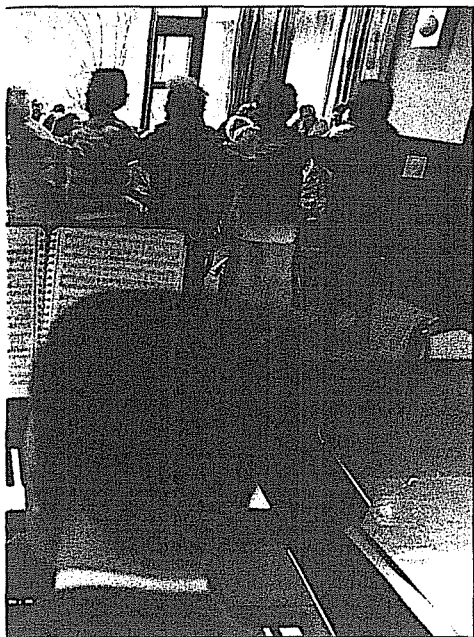
In de antropologie is dat type van vergelijking totaal onmogelijk, omdat er bij mensen geen identieke populaties bestaan. De vergelijking heeft hier een

Ouderen, Welzijn en Zorg

Het 'nut' van een antropologische gerontologie - de bijdrage aan beleid en praktisch werk - komt aan de orde op het symposium 'Ouderen, Welzijn en Zorg: een cultureel perspectief' in Amsterdam. Lezingen en discussies over variaties in de ervaring van oud-zijn in Nederland, onder migranten, en in andere culturen. Organisatoren: de redactie van Medische Antropologie, in samenwerking met de Vakgroep Sociologie en Sociale Gerontologie van de Vrije Universiteit Amsterdam en de Vakgroep Psychogerontologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Deelnemers krijgen een dik nummer uitgereikt van Medische Antropologie met bijdragen over een vergelijkende benadering van het vraagstuk van ouderen en welzijn in Nederland en Indonesië; over hofjes voor ouderen; over macht van ouderen in Pyreneeische bergdorpen, over ouderen in dorpen in Ghana, enzovoort. Bestelling van dit nummer en aanmelding voor het symposium bij Medische Antropologie, Adri Rienks, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam, tel: (020) 525 30 10. Symposiumdatum: 27 juni. Prijs: 75 gulden; studenten 50 gulden.

2508

LeefTijd

veel bescheidener, maar niettemin uiterst interessante doelstelling. Zij attendeert de onderzoeker op belangrijke vragen. Voor de Indiase onderzoeker kwam die vraag voort uit de vergelijking tussen zijn eigen en de Nederlandse cultuur. In India beroemen ouderen zich erop dat hun kinderen zo goed voor hen zorgen. Hier bleken ouderen zich daar juist voor te generen. Dat roept vragen op en kan tevens tot zinvolle interventies leiden in een van de vergeleken culturen.

Relativering en cultureel respect - Van vergelijking is het een kleine stap naar relativering. Door de confrontatie met andere wijzen van denken en handelen hebben antropologen afgeleerd hun eigen cultuur als de enig mogelijke, als vanzelfsprekend te zien. Een logische conclusie is dat geen enkele cultuur vanzelf spreekt. Een 'absolutistisch' cultuurrelativisme, soms geboren uit een zekere allergie voor scientisme en ethnocentrisme, is echter moreel en filosofisch onhoudbaar. In de praktijk blijken antropologen wel degelijk culturele voorkeuren te hebben.

Niettemin gaan zij zeer ver in hun respect voor andere culturen en zijn zij geneigd gebruiken te tolereren die in hun eigen cultuur onaanvaardbaar zouden zijn. Toen minister Borst zei dat ze zich voor kon stellen dat het geslacht van een kind voor bepaalde mensen in onze samenleving een acceptabele grond voor abortus kon zijn, was dat een knap staaltje van cultureel respect; zij toonde begrip voor een manier van denken die in haar eigen cultuur verwerpelijk was. In de antropologie van ouderen kan men denken aan de wijze waarop onderzoekers melding hebben gemaakt

van allerlei wrede manieren waarop oude mensen om het leven worden gebracht. Zo vertelt de antropoloog Hart dat de TiWi in Australië oude mensen soms levend begroeven - alleen het hoofd bleef boven de grond - en dan enkele dagen weggingen. Als ze terugkwamen zagen ze 'tot hun verbazing' dat de persoon dood was. Hart schrijft dat dit ook een oude vrouw overkwam die gekscherend zijn moeder werd genoemd. Men had om zijn toestemming gevraagd en hij had die gegeven (Sokolovsky 1990:5)

Cultureel respect is gebaseerd op de voorlopige aanname - tot het tegendeel bewezen is - dat de gebruiken binnen een cultuur als juist en eervol worden beschouwd. Respect impliceert niet dat men er ook mee instemt.

Methoden van onderzoek - Vier 'technieken' van antropologisch onderzoek zijn van belang.

■ **Conversatie** - Praten met mensen is de meest natuurlijke manier van informatie inwinnen en mensen leren begrijpen. De antropoloog is minder gericht op formele interviews, omdat mensen dan min of meer gedwongen worden hun ervaringen en gedachten te persen in schema's van de onderzoeker. Die stelt dan immers de vragen en valt de informant in de rede als deze iets wil gaan vertellen wat hij zelf echt belangrijk vindt.

In een 'normaal' gesprek wordt de een niet ondervraagd door de ander, maar zijn er twee gelijke partijen. Bovendien verloopt het gesprek heel grillig, via de vreemdste associaties springen de ge-

sprekspartners 'van de hak op de tak'. Maar wat ter sprake komt is in hun opvatting wel belangrijk, anders zouden ze het niet opbrengen.

De antropoloog probeert ook zulke gesprekken te voeren. Als hij met een oude mevrouw praat over de kwaliteit van de zorg en zij begint over haar hondje, of over haar kleindochter, of over haar man die twintig jaar geleden overleden is, dan is dat belangrijk, enkel en alleen omdat de vrouw het belangrijk vindt. Aan de onderzoeker dan de vraag waarom die onderwerpen haar zo hoog zitten.

■ **Enquêtes** - Schijnbaar 'ongestructureerde' gesprekken verkennen het terrein om te weten te komen wat zinnige vragen zijn, die zinnige antwoorden op leveren die *geteld* kunnen worden; een voorbereiding op meer gestructureerde interviews en enquêtes.

Als de antropoloog een schatting wil maken hoe belangrijk zelfstandigheid is voor oude mensen die gedwongen worden hun eigen woning te verlaten, dient hij zich eerst goed te verdiepen in wat het begrip zelfstandigheid voor deze categorie mensen inhoudt en hoe er zinvolle, kwantificeerbare vragen over zijn te stellen. Een dergelijke combinatie van kwalitatief en kwantitatief is bijvoorbeeld ingebouwd in een onderzoek in Leiden naar factoren die er toe leiden dat zeer oude mensen op een bepaald moment hun zelfstandig bestaan moeten opgeven.

Bovendien zijn cijfers wat veel beleidsmakers en opdrachtgevers wensen. Antropologen kunnen zich niet onttrekken aan die dominante eis in de cultuur ►

Luisteren naar wat ouderen zélf belangrijk vinden.

De eerste vraag van antropologisch onderzoek: wat is hier aan de hand?

waar zij toe behoren. Zij moeten er het beste van maken. Ook voor hen is er een zekere 'safety in numbers'.

■ *Participerende observatie* is de meest gebruikelijke methode om te komen tot bevredigende interpretaties van menselijk denken en handelen. Mee-maken wat de anderen beleven, voelen wat zij voelen, brengt ons het dichtst bij de vraag waar elk antropologisch onderzoek mee begint: wat is hier aan de hand? Zich inleven in het celweefsel onder zijn microscoop brengt de bioloog niet verder in zijn onderzoek, voor de antropoloog is de verplaatsing in de positie van de ander daarentegen haast een *sine qua non*.

De antropoloog die 'er niet geweest is' en het niet heeft meegemaakt, weet niet waarover hij spreekt. De ogen hebben daarbij een heel belangrijke taak, omdat 'woorden vaak tekort schieten'.

Veel in het leven van mensen is zo vanzelfsprekend dat ze niet eens op het idee komen erover te praten. Bovendien zouden ze het moeilijk vinden die doodgewone dingen in woorden uit te drukken. Voor de onderzoeker kunnen die gewone dingen - de context - echter onontbeerlijk zijn om het gedrag en het denken van de betreffende groep mensen te begrijpen.

Een andere reden is dat mensen geneigd zijn bepaalde gebeurtenissen of gedachten te verbergen omdat die hen in verlegenheid brengen. Dan kan directe observatie veel compenseren. Veel oude mensen in het dorp in Ghana waar ik onderzoek doe, schamen zich voor het feit dat hun kinderen hen zo in de steek laten. Het is vuile was die ze niet naar buiten willen brengen. Op de vraag hoe er voor hen gezorgd werd, staken sommigen de loftrumpet over hun kinderen. Inmiddels heb ik heel

wat gezien en weet ik wel beter.

Participeren en observeren gaan samen, maar verdragen elkaar niet gemakkelijk. Wie immers 'meedoet', gaat op in het spel en houdt op toeschouwer te zijn. Van de antropoloog wordt echter gevraagd deze dubbelrol te blijven spelen.

■ *Introspectie* - Ieder onderzoek heeft een autobiografische kant en zeker de antropoloog zal er, bewust of onbewust, ook iets van zichzelf in zoeken. Door anderen beter te begrijpen, krijgt hij ook een duidelijker beeld van zichzelf. Bovendien wordt iedere onderzoekerservaring en iedere interpretatie van data gefilterd door het hoofd en zelfs het hart van de onderzoeker. Tegenwoordig wordt deze onontkoombare subjectiviteit van onderzoek als een middel beschouwd waarmee het onderzoek versterkt kan worden.

De impliciete vergelijking tussen 'mijn' en 'hun' ervaring is een voorwaarde om hen te begrijpen. Een onderzoek dat geen verband tussen beide werelden legt, zal niets opleveren. Vergelijk het met het lezen van een boek waarin men zich op geen enkele wijze kan identificeren met de personen in het verhaal. De inhoud komt niet tot leven. Daarom kan het voor een jonge onderzoeker moeilijk zijn onder oude mensen antropologisch onderzoek te doen. Als hij geen ervaringen met hen deelt, zal hij niet in staat zijn de volle betekenis van hun woorden en gebaren te vatten.

De 'techniek' van introspectie is dat de onderzoeker tijdens zijn gesprekken en waarnemingen zijn eigen ideeën en gevoelens verkent en zich de vraag stelt: wat zou ik denken, doen, voelen, als mij dit overkwam? De vooronderstelling is dat er zoiets als universele menselijke ervaringen bestaan. Een hachelijke

aanname die aan etnocentrisme grenst, maar die ons verder brengt dan afstandelijke objectiviteit - althans in onderzoek naar culturele betekenissen van menselijk gedrag.

Argumenten voor een antropologie van ouderen zijn allereerst de volgende.

■ haar nadruk op kwalitatieve methoden zou een verrijking kunnen betekenen voor het overwegend kwantitatieve karakter van het huidige onderzoek onder ouderen;

■ haar intercultureel vergelijkend perspectief biedt de mogelijkheid tot een kritisch commentaar op cultureel verankerde ideeën en praktijken van en over ouderen, zowel in de eigen samenleving als daarbuiten;

■ door haar open methoden van onderzoek kan de antropologie attenderen op belangrijke nieuwe vragen en thema's in het leven van ouderen.

De waarheid gebiedt te zeggen dat er nauwelijks antropologen in Nederland zijn die zich op het terrein van het ouder worden begeven of begeven hebben (Van der Geest 1996). Heeft dit te maken met bepaalde vooroordelen tegen antropologie? Men hoort weleens dat antropologen 'nuteloos' onderzoek doen, onderzoek dat niet uitmondt in duidelijke richtlijnen voor beleid en praktisch handelen.

Ik heb getracht duidelijk te maken dat antropologie de gedachten, wensen en gevoelens van ouderen zelf wil achterhalen en begrijpen. Dat inzicht lijkt mij onmisbaar voor goed beleid.

Sjaak van der Geest
Foto's: Chiel Wollaert

Cultureel antropoloog Sjaak van der Geest is hoogleraar Medische Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-Sociologisch Centrum, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam, tel: (020) 525 26 70.

Geest, S. van der (1995) Ouderen en welzijn: Antropologische vragen en opmerkingen. *Medische Antropologie* 8 (1): 185-196.

Holmes, E.R. & L.D. Holmes (1995) *Other cultures, elder years*. London: Sage.

Sokolovsky, J. ed. (1990) *The cultural context of aging: Worldwide Perspectives*. New York: Bergin & Garvey.